

УДК 21.284

Стасюк Л. О.

Житомирський державний університет ім. Івана Франка

РЕЛІГІЙНО-ПАРАДИГМАЛЬНІ ПРОЯВИ ПІЄТИЗМУ

Розглядаючи передумови становлення пієтизму, акцентується увага на його римо-католицьких і протестантських витоках та на його тяжінні до традиційного містицизму. На основі компаративного аналізу простежуються особливості, з одного боку, відновлення і абсорбування, а з іншого боку, незначних відхилень і глибокої переорієнтації пієтистами основних ідей представників протестантської ортодоксії. Розкрито сутність характерних рис вчення Ф. Я. Шпенера, яке стало не лише початком і узгодженим взірцем пієтизму, а й визначило перспективи його подальшого розвитку.

Ключові слова: пієтизм, містицизм, протестантська ортодоксія, лютеранство, кальвінізм, вчення Ф. Я. Шпенера.

Рассматривая предпосылки становления пиетизма, акцентируется внимание на его римско-католических и протестантских истоках и на его тяготении к традиционному мистицизму. На основе компаративного анализа прослеживаются особенности, с одной стороны, восстановления и абсорбирования, а с другой стороны, незначительных отклонений и глубокой переориентации пиетистами основных идей представителей протестантской ортодоксии. Раскрыта сущность характерных черт учения Ф. Я. Шпенера, которое стало не только началом и согласованным образцом пиетизма, но и определило перспективы его дальнейшего развития.

Ключевые слова: пиетизм, мистицизм, протестантская ортодоксия, лютеранство, кальвинизм, учение Ф. Я. Шпенера.

Considering the prerequisites of pietism establishment, the attention is focused on its Roman Catholic and Protestant origins and its attraction to the traditional mysticism. Based on the comparative analysis, on the one hand, recovery and absorption is observed, and the other hand, minor deviations to deep reorientation of the basic ideas of pietist representatives of protestant orthodoxy. Revealed the essence of Shepner's teaching, which was not only the beginning of pietism but also determined the prospects for its future development.

Keywords: pietism, mysticism, Protestant orthodoxy, Lutheranism, Calvinism, Shpener's doctrine.

Зрілість філософії засвідчує її залучення до реального духовно-практичного освоєння людством дійсності свого минулого як відбитку певної доби, подієвості, смислотворення, традиції. Безсумнівно, що поступовий занепад і заперечення традиції є характерною тенденцією розвитку європейської культури у переддень Нового часу. Протиборство з традицією у сумнівах Р. Декарта, у ідеї Ф. Бекона про те, що думка повинна розпочати шлях до істини від самого джерела, поглиблювало руйнування системи трансляції від одного покоління до іншого узвичаєних форм мислення, світосприйняття, поведінки, обрядодійства. Процес втрати традицією значущості успадкування будь-якого, у тому числі релігійного індивідуального і колективного досвіду, поширювався у всіх сферах духовного буття. На формування європейської культури суттєво вплинуло також орієнтування філософської і політичної думки на науку, соціальний прогрес, демократизацію суспільства. У цей період поглиблюються процеси секуляризації, девальвується традиційна інтерпретація образу світу, Бога, людини, низка релігійних понять, котрі у контексті нового бачення набувають ознак переобтяження міфологізмами та змістом. Слушно з цього приводу висловився М. Шелер, що завдяки традиції уможливується певний поступ, утім по-справжньому, продовжує філософ, суттєвий прогрес у розвитку людського співтовариства заснований на втручанні, навіть на руйнуванні традиції. Тепер очевиднішою стає відповідь на запитання, чому саме безкомпромісне і догматичне опертя на максими Святого Письма як послідовне дотримання традиції представниками протестантської ортодоксії, виявилось однією з вагомих причин поступового відхилення від засад ортодоксальної протестантської теології і вагомим чинником формування пієтизму.

У висвітленні релігійно-парадигмальних засад пієтизму ми опиралися насамперед на першоджерельні роботи М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» та Д. Чижевського

«Коменський і німецькі пієтисти», де репрезентоване різноаспектне осмислення пієтизму, у тому числі проблематика зародження і розвитку його вчення у рамках кальвінізму, лютеранства. Показово, що Д. Чижевський, констатуєчи факт відхилення пієтистів від протестантської традиції, використовує поняття «протестантська ортодоксія» [9, с. 153], яке набуло застосування у сучасних філософсько-релігієзнавчих дослідженнях [5; 3]. Особливу увагу привертають вітчизняні наукові розвідки В. Любашенко, В. Потульницького, чії концептуалізації пієтизму окреслюють його як суперечливе і багатоманітне явище, яке певною мірою проявлялося і на українських теренах. У контексті теологічного розуміння пієтизму відмітимо доробки Б. Хегглунда [7], Дж. Реале, Д. Антисери [4], які визначили місце Ф. Я. Шпенера у догматичному оформленні пієтизму та сконцентрувалися на процесі формування і виявах особливостей німецького, галльського, радикального і вюртембергського пієтизму. Православні богослови протоієрей Георгій Флоровський і Христос Яннарас, зазначаючи про небезпечність пієтизму для як православ'я, так і християнства в цілому, визначали його як «еклезіологічну ересь» [10]. Аналітичний огляд наявних джерел засвідчив потребу у поглибленні релігійно-парадигмального осягнення пієтизму у контексті структурування передумов його зародження та співвідношення з віроповчальними установками протестантської ортодоксії.

Мета нашого дослідження полягає в експлікації феномену пієтистського розуміння світу та його модифікаційних форм у новоевропейських релігійних пошуках. Відповідно до визначеної мети окреслено наступні дослідницькі *завдання*: визначити предметне поле, обґрунтувати передумови і причини виникнення пієтизму; проаналізувати специфіку співмірності ідей прихильників протестантської ортодоксії і пієтизму; з'ясувати сутність і умови поширення вчення Ф. Я. Шпенера.

Трансформації релігійного смислотворення призвели до проникнення у лютеранське і кальвіністське середовище пієтизму (від лат. *pietas* – благочестя). Йому властиве домінування релігійної праксеології через пошкваллення релігійно-церковного буття за допомогою розвитку внутрішнього світу і аскези вірян, особистісного переживання Бога та дистанціювання від формально-теоретичних надбудов, від непорушної регламентації у дотриманні церковних правил і приписів, що в історії християнства періодично повторюється і тому стає закономірним явищем. Варто зазначити той факт, що питання стосовно закономірності виникнення пієтизму як явища у сучасному філософсько-релігієзнавчому та теологічному дискурсі залишається відкритим, оскільки наявні аргументи, де пієтизм постає, з одного боку, як «типовий релігійний рух» [3, с. 184], а з іншого – як «автономне явище, не залежне від історичних і культурних умов, які формували західну цивілізацію останні 300 років» [10].

На нашу думку, пієтизм – це закономірне явище, що ми обґрунтовуємо такими міркуваннями. У християнстві існує біблійний досвід у ставленні до Бога з притаманною йому деякою схильністю до теоретизування. За умов необхідності в узагальненні та узгодженні набутого попередниками знання і з метою його подальшої розробки та формування власних ідей і концепцій, теоретизування може набути форми крайнього вираження (складні формальні конструкції, теологічні моделі), що і трапилося у період постлютерівського поширення його вчення. Проте, коли протягом тривалого часу Божественна істина осягається переважно як теоретичний образ дійсності, а все інше, що не ототожнюється з цим образом, втрачає актуальність і виштовхується на периферію релігійно-церковного буття, на його авансцену виходять поривання до експресивно-почуттєвого виміру ставлення до Бога і ствердження його істин. Зрозуміло, у рамках пієтизму все це набуло специфічних форм, пов'язаних з багатоманітними передумовами його виникнення, одними з яких є його первинні потенції, закладені у релігійно-історичних витоках пієтизму, які сягають католицької і протестантської західнохристиянської, насамперед містичної, традиції.

Варто нагадати, що бінарна опозиційність раціонального і містичного першопочатково зустрічається у міфології античних греків у вигляді суперечки між олімпійськими богами і тими богами, вірування яких наближені до примітивних. Ця проблематика зацікавлює Піфагора, чиє орієнтування на містицизм вирізняється своєрідними інтелектуальними атрибутами. Серед релігійних мислителів, які заклали підвалини містицизму доби Середніх віків, виокремимо насамперед Августина як найвагомішого авторитету у релігійно-філософській царині середньовічних духовних пошуків аж до моменту систематизування

Фомою Аквінським схоластичної метафізики. У трактаті «Про град Божий» представник латинської патристики висвітлює проблему «містично осмисленої діалектики історії» [1, с. 25]. Окремі августиїнські ідеї та вчення продовжували деякі релігійні діячі, громади і братства, особливо ті, які стали попередниками протестантського пієтизму.

Звідси, лейтмотивом численних книг – проповідей, літописів, біографій, роздумів про духовне життя – монаха Фоми Кемпійського, стало наголошення на релігійній діяльності, її змісті, формах вияву та наслідках, які уможливають отримання істинного благочестя. У своїх пріоритетах він продовжував традиції Віндсхамського братства монахів каноників-августиїнців, а як відомо Августин, розгортаючи сотеріологічну доктрину применшував значення людських зусиль і акцентував увагу на провідному місці Божественної благодаті, яка направляє на добро і без якої людина не може позбутися гріховних спонук, бо «непідвладне людині те, що приходить їй у голову» [2, с. 19]. Проте, августиїнське *distentio* (активність духу), окреслюючи пам'ять (минуле), увагу (сьогодення), очікування (майбутнє), охоплені єдиним сенсом, обумовлює дефініцію діяльності як усього того, що чинить суб'єкт дії. Показовим є той факт, що Ф. Кемпійський в одній з найпопулярніших серед католиків і протестантів книг «О подражании Христу» надавав перевагу відстороненню від небезпек і згубних зваблень світу та висловлював критичні зауваження стосовно формалізованої теології на користь такого опанування об'явлених Всевишнім істин, від яких «серце пламеніє любов'ю до Бога» [6, с. 1298]. Зауважимо, що суттєва недовіра до перебільшення теорії у теології та потреба емоційного переживання живого Бога – загальна характерна риса пієтизму.

До пізнього середньовіччя містичний досвід іменували поняттям «споглядання». У цей період панувала навантажена статичним догматизмом і раціональним схематизмом схоластика, відносно якої пріоритетність індивідуалістичного виміру, зростання зацікавлення до практичної молитви у богословській містиці оцінюється як трансформація у споглядальному бутті, що пов'язують з діяльністю релігійних постатей Ігнатія Лойоли, Терези Авільської, Іоанна Христа. Їх писемна творчість, проповіді певною мірою стали передвісником пієтизму. Відтак, іспанський містик Т. Авільська у автобіографічних творах «Моя жизнь», «Книга оснований» і книгах-настанових «Путь к совершенству», «Внутренний замок» проголошувала обов'язковість релігійно-практичної діяльності, зумовленої містичним спогляданням. Під впливом Т. Авільської учитель християнського споглядально-містичного життя І. Христа робив спроби реформувати організаційно-культові вади духовної буттєвості ордену кармелітів, а також написав відомі книги «Темная ночь души» і «Восхождение на Кармил», де описуються можливі шляхи очищення і просвітлення.

Своєрідним предтечею протестантського пієтизму є і янсєнізм – найвпливовіша містико-моральна та релігійно-політична течія у Франції і Нідерландах, прихильники якої намагалися якнайглибше зосередитися на особистому благочесті та привнести аскетизм у щоденну життєву поведінку. Її засновник К. Янсєн (Янсєній), пояснюючи і засуджуючи формалізм у відношенні до церковного вчення, переконував, що Христос віддав своє життя лише за тих, хто істинно вірить. Систематизуючи та узагальнюючи ідею Августина щодо визнання напередвизначення як нездоланно дарованої благодаті, без якої обрана на спасіння людина невзможі дотримуватися Божих Заповідей, а також стосовно опротестування свободи волі тощо, нідерландський католицький теолог тяжів до протестантської ортодоксії. Іншими словами, став виразником теологічного фаталізму, в якому спостерігається тематична еквівалентність кальвіністському вченню про напередвизначення. У загальному, протестантська ортодоксія посилялась на Августина в обґрунтуванні, окрім віри у напередвизначення, ще й вчення про релігійний індивідуалізм тощо. Недаремно у теологічних дебатах XVI-XVII ст., присвячених розгляду вчення Августина, протестанти і янсєністи, на відміну від правовірних католиків, відстоювали його основні ідеї.

Янсєнізм підтримала низка впливових особистостей, у тому числі А. Арно, а особливо Б. Паскаль, чії роботи «Письма к провинциалу» як класичне достовірне джерело з історії становлення і розгортання янсєністського віровчення та «Мысли» охоплювали ідею необхідності імплікації знань, почуття та волі людини і налагодження її особистісно-містичного зв'язку з Богом. Будучи апологетом янсєністської доктрини, яку сповідувала громада у Пор-Роялі, Б. Паскаль поділяв з ними августиїнське бачення первинного гріха людини і намагався переконати, що релігія не заперечує розуму, а обмежує його можливості у

пізнанні Бога, на користь інтуїції, особистісним почуттям, переживанням – «серцем» (Б. Паскаль). Звертаємо увагу, що ще М. Лютер трактував розум як величний дар Бога, за допомогою якого людина відрізняється від тварини, але основне його призначення локалізується адекватним втручанням і розв'язанням матеріальних і коректуванням соціальних питань суспільного буття, а у таємниці милості Бога людина здатна приникнути виключно завдяки вірі. Як і Августин, а пізніше С. К'еркегор Б. Паскаль у своєму філософському пристрасному пориванні до пошуку істини завжди співставляє її з буттям та з людиною як смисловим осерддям буття.

Серед ідейних попередників пієтизму варто відзначити прибічника усталених поглядів німецької містики передреформаційного відтинка часу лютеранського пастора І. Арндта. Основна ідея його книги «Істинне християнство» зводиться до того, що істинного вчення і його догматичних засад недостатньо, якщо у людини відсутні взаємовідношення з Богом і вона не веде праведного життя, не лише суттєво позначилася на формуванні пієтичних ідей Ф. Я. Шпенера, а й віддзеркалювала життєздатність християнства серед німецького населення. Виявляючи недоліки Церкви Ф. Я. Шпенер одночасно запевнював у її майбутніх масштабних звершеннях і цілковитій поразці папства, але на противагу радикальним пієтистам не підтримував вчення про мілленаризм – майбутнє тисячолітнє Боже царство на землі, чим демонстрував наслідуваність ідеям М. Лютера і Ж. Кальвіна, які достатньо упереджено відносилися до мілленаризму. При тому про це вчення не згадується і в основних документах протестантської ортодоксії, хоча про віру у повернення Христа вказується як у Аугсбургському (1, vii), так і у Вестмінстерському (гл. 32-33) сповіданнях. Крім того, ще один предтеча пієтизму найвизначніший після М. Лютера і М. Хемнца теолог лютеранства І. Герхард у своїй найвагомійшій роботі «Loci Theologici», послідовно дотримуючись лютеранського віровчення і опираючись на історичну теологію та екзегезу, доводив практичність кожної віросповідної тези та проповідував, що «лютеранська ортодоксія не муміфікує, а пробуджує живу християнську віру» [6, с. 313].

У історіософській, релігієзнавчій та теологічній думці і дотепер дискутується проблематика відношення пієтизму до протестантської ортодоксії, його сутності та впливу на духовний зміст Просвітництва, що обумовлене неоднозначністю і суперечністю феномена пієтизму. Так, Б. Хегглунд вказує, що у той час, коли ортодокси схвально зустрічають репрезентовані у «Pia Desideria» реформаторські переконання Ф. Я. Шпенера, пієтизм абсорбується новими тенденціям, які стають антитезою не лише раціоналізму і деїзму, а й фундаментальним засадам ортодоксального протестантизму, і в результаті тривалих та непримиренних суперечок їхні погляди діаметрально поляризуються. Тому шведський теолог, вказуючи на становлення пієтизму у кінці XVII ст. у лютеранських регіонах, підкреслює, що цей рух «сприяє розпаду чи внутрішньому перетворенню традиції лютеранської ортодоксії» [8, с. 275]. Подібні, але категоричніші дефініції пієтизму властиві й російській релігієзнавчій думці, згідно з якою він постає містичною течією, що «протистоїть ортодоксальному протестантизму» [7 с. 350].

Не залишилися осторонь означення пієтизму новоєвропейські філософські та теологічні пошуки. Поступово після ранньопросвітницької стадії, обмеженої кінцем XVII ст. і 80-ми роками XVIII ст., пієтизм знову у релігійнофілософському контексті повертається до містицизму, виявленого, зокрема, у послідовника Я. Бьоме теософськи-зорієтованого пієтиста Ф. Х. Отингера. Зазначимо, у цьому не варто вбачати виняткові особливості пієтизму, адже містицизм у певній мірі притаманний всім релігійно-філософським вченням і релігійним системам. Апелювання пієтизму до абсолютної значущості особистісного благочестя і самоконтролю за дотриманням моральних норм і принципів дотично проявилось у І. Канта, проте значно відхилилося з моменту розгортання своєї етики у світлі вчення не лише про добру, а й свободну волю. Така кантівська інтерпретація волі не задовольняла пієтистів, оскільки вони дотримувалися переконань про повне підпорядкування Божій волі людського буття, що є суголосним з лютеранськими поглядами, відповідно до яких спасіння безпосередньо і безапеляційно залежить від всемогутньої Божої свободи волі.

Основними ознаками пієтизму є індивідуалізація віри, крайнє індивідуальне самозаглиблення, зорієтованість на практичну діяльність та виключно на Святе Письмо, автономізація суб'єктивності людини, перфекціоністський і реформатський пафос,

секуляризація розуму. У цих характеристиках ми помічаємо деяку унісонність з ідеями протестантської ортодоксії. Особливо виразно цю співзвучність презентовано у теологічній спадщині «Theologische Bedenken», «Die evangelische Glaubenslehre in einem Jahrgang der Predigten» Ф. Я. Шпенера. Він дотримувався достатньо помірної форми пієтизму і, незважаючи на внесення нових ідей у вчення М. Лютера і Ж. Кальвіна, зокрема акцентуацію у розуміння спасіння не як оправдання людини перед Богом, а як її відновлення, активно пропагував відродження ідей протестантської ортодоксії, як от ідеї значущості професійної діяльності як служіння Богові тощо. Однак, найяскравішим відтворенням їхніх ідей став пізній пієтизм із спрямуванням на ригоризм і аскетизм, із артикулюванням антитези між внутрішньою вірою і зовнішніми справами. Полемізуючи з деїзмом просвітителів, пієтисти продукують прагнення до «демократизації віри». Недарма І. Кант та Ф. Шлейєрмахер як мислителі постпросвітницької доби «у юності були прихильниками пієтизму» [6, с. 858].

Задля об'єктивного оцінювання міри і сутності відродження Ф. Я. Шпенером ідей Реформації і М. Лютера здійснимо компаративний аналіз цих ідей та основних напрямів програми оновлення і реформування, репрезентованих у «Pia Desideria». У його пунктах декларовано, по-перше, заклик максимально використовувати Боже слово, притому Святому Письму відводиться місія «основної зброї» (Шпенер) для застосування під час будь-яких перемін, по-друге, заклик до відновлення духовного священства усіх вірян, кожному з яких слід, наслідуючи М. Лютера, долучатися до активної участі у релігійній діяльності, зокрема у християнському служінні. По-третє, заклик до практичного втілення принципів і норм християнської моралі, що обумовлене розумінням християнства не лише як сукупності знання його віроросповідних засад, звідси і прагнення розглядати віроповчальні тексти Святого Письма у ракурсі їх практичної значущості.

Аналізуючи вищезазначені тези, ми підсумовуємо наступне: немає жодних сумнівів стосовно абсолютного авторитету Святого Письма, вираженого у принципі Sola Scriptura та визначальній ролі ранньлютерівської доктрини всезагального священства (пізніше у протестантській ортодоксії задокументовано принцип всевляддя церковної ієрархії) як фундаментальних засад лютеранства і загалом протестантизму. Стосовно ж дієвої активності, то М. Лютер утвердив її у ще одному засадничому принципі sola fide, як логічного продовження августиніанського артикулювання активності духу, вираженого у понятті distento. Незважаючи на сотеріологічне призначення однієї віри, добрі справи не анулюються, а виконують функцію каталізатора, який засвідчує релігійно-церковну правду. Саме тому лютерівська віра – це не банальне визнання істини, а потужний, дієвий процес духовно-практичного перетворення дійсності.

Таким чином, ідеї пієтизму формувалися, передусім у середовищі католицької і протестантської містики і на початковому етапі не були узгоджені у єдиній теологічній системі та загалом пієтизму не притаманна доктринальна одноставність. Слідом за М. Лютером і Ж. Кальвіном пієтисти прагнули відновити перманентну чистоту ідеалів раннього християнства й апостольського вчення, а також відродити засади аскетизму, активності й духовного піднесення доби Реформації. Ф. Я. Шпенер, як і М. Лютер, признає канонічність Святого Письма з домінуванням Нового Завіту, поновлює ранній принцип теолога про всезагальне священство та про те, що переконання у спасінні потребують підтвердження дієвою вірою, проте в окремих ідеях Ф. Я. Шпенер відхилявся від вчень протестантської ортодоксії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. Софія-Логос / Сергій Аверинцев // Словник: [3-е видання]. – К. : Дух і літера, 2007. – 650 с.
2. Лабиринты души: [сборник произведений: Августин Аврелий. Исповедь; Блез Паскаль. Письма к провинциалу] / Августин Аврелий; Блез Паскаль; [пер. с лат. и франц.]. – Симферополь: Реноме, 1998. – 416 с.
3. Любашенко В. Просвітництво і прояви пієтизму в Україні / В. Любашенко // Історія релігії в Україні: [у 10-ти томах]. – К.: Світ Знань. – 2002. – Т. 5: Протестантизм в Україні / [за ред. П. Яроцького]. – С. 184-213.

4. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней: [в 4-х т.] / Дж. Реале, Д. Антисери; [пер. с ит. и ред. С. А. Мальцевой]. – СПб.: Пневма, 2002. – Том 4. От романтизма до наших дней. – 880 с.
5. Саух П. Ю. Конфесійна філософська теологія / П. Ю. Саух // Академічне релігієзнавство / [за наук. ред. проф. А. Колодного]. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 412-440.
6. Теологический энциклопедический словарь / [под ред. У. Элвелла; пер. с англ.]. – М.: Ассоциация «Духовное возрождение», 2003. – 1488 с.
7. Хегглунд Б. История теологии / Бенгт Хегглунд; [пер. со швед. В. Володин]. – Санкт-Петербург: Светоч, 2001. – 372 с.
8. Христианство: [словарь] / [под ред. Л. Н. Митрохина и др.]. – М.: Республика, 1994. – 559 с.
9. Чижевський Д. Коменський і німецькі пієтисти / Дмитро Чижевський // Чижевський Д. Філософські твори: [у 4-х т.] / [під ред. В. Лісового]. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 3. – С. 153-157.
10. Yannaras Ch.. The Freedom of Morality: [electronic resource] / Christos Yannaras. – Crestwood; NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1984. – pp. 119-136. – Mode of access: <http://www.philthompson.net/pages/library/pietism.html>.